

„Pochybuji znovu a znovu o každickém slově.“ O citech, jazyce a literatuře.

Vaše Magnificence, Spectabiles, vážení hosté....

Je pro mě velkou ctí obdržet od této významné univerzity čestný doktorát. A jsem hrdý na to, že Univerzita v Kolíně může spolupracovat s institucí, jakou je Univerzita Karlova, jež má bohatou tradici a současně je i moderní. Jako člověk pověřený péčí o tuto spolupráci a jako germanista jsem se v Praze seznámil s mnoha vynikajícími kolegyněmi a kolegy, kterých si vážím. Jako německý host jsem zde získal tolik přátel, že se Praha stala mým druhým domovem.

Ve své krátké přednášce budu hovořit o médiu, jemuž vděčíme za tolik porozumění, ale i nedorozumění – o jazyce. Za titul jsem zvolil jeden Kafkův citát: „Pochybuji znovu a znovu o každickém slově.“ O citech, jazyce a literatuře.

Jeden ze směrů moderní literární teorie se v jedné věci shoduje: Při čtení se pokaždé mýjíme se smyslem textu.¹ To není dobrý předpoklad pro literárněvědnou přednášku. Avšak jednou skutečností si můžeme být jisti: tím, že všechny dezinterpretace četby souvisejí s podstatou jazyka. Jednu "významnou trivialitu" (Arntzen) si totiž dost často neuvědomujeme: jde o fakt, že literatura je jediná mezi všemi uměními, která čerpá z toho, čemu říkáme "přirozené jazyky" - na rozdíl od všech jiných, sekundárních "umělých jazyků" nebo jiných znakových systémů. Že právě tento jazyk, médium této přednášky, médium mého poděkování, médium básníka, transportní médium dobra, opravdovosti a krásy a předmět mé vědy by měl nutně vést k nedorozumění? Švédský spisovatel a filosof Lars Gustafson by to potvrdil: ve své knize "Jazyk a lež" označuje jazyk jako znakový systém systematicky vedoucí k omylům.²

Mnoho filosofů a spisovatelů si především od začátku 19. století uvědomuje, že jazyk není bezpečným terénem, na němž se lze spolehlivě pohybovat. Neboť jazyk a skutečnost jsou v zásadě dvě oddělené sféry. Novalis píše: "Kdybychom jen mohli člověku vysvětlit, že s jazykem je to jako s matematickými formulami, které vytvářejí svůj vlastní svět." Proto platí pro Novalise paradox, že „spisovatel“ je právě kvůli této vlastnosti jazyka „nadšencem“. Totéž měl na mysli Hugo von Hofmannsthal, když v roce 1922 napsal: "Opravdová láska k jazyku není možná, dokud ho nezapřeme".³ My a zejména básníci stavíme vedle skutečného světa svět nový, jazykový, který je pokusem o vytvoření vztahu mezi námi a skutečností, jež na nás vši svou silou působí, abychom tuto skutečnost pak interpretovali.

Neboť znakový systém svádí člověka z cesty jenom tehdy, jestliže věří v pevnou relaci mezi znakiem a denotátem. Literatura a jazyk v to slepě věřit nesmí, i když ve všední den je této víry zapotřebí, abychom mohli přežít. Zde totiž v žádném případě nemohou platit

¹ Jonathan Culler: *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism*, London and Henley 1982, S. 175.

² Lars Gustafsson: *Sprache und Lüge. Drei sprachphilosophische Extremisten*. Friedrich Nietzsche, Alexander Bryan Johnson, Fritz Mauthner. (Språk och lögn, dt.) Aus dem Schwedischen von Susanne Seul. München: Hanser 1980, S. 65KK

³ Hugo von Hofmannsthal: »Buch der Freunde«, in: *Reden und Aufsätze III 1925–1929*, S. 290.

Novalisova slova, když říká: "Mluvení a psaní je bláznovství, skutečný rozhovor je pouhou hříčkou slov." A vskutku, sám Fritz Mauthner, rodák z Hořic v Podkrkonoší, který vyrostl v Praze a o němž Jean Améry napsal, že "stál na samém začátku veškeré jazykové kritiky", ironicky konstatuje: "Pro pozemský hostinec, pro potřebu sdělení je jazyk užitečný, pro zábavu z blábolení hostů a pro přivolání číšníků se s ním dostaneme docela daleko." (I když se mi to s mou kostrbatou češtinou v Praze mnohokrát nepodařilo...)

Jedná se především o dva jazykové problémy, které v literárních a filosofických jazykově-kritických diskusích zaměstnávají literaturu a literární vědu: obraznost jazyka, především metafora, a jazykové vyjádření pocitů. Téměř před 100 lety, v prosinci 1910, si Franz Kafka zaznamenává do deníku, který začal psát ve stejném roce:

„Skoro žádné slovo, které napíšu, se nehodí ke druhému, slyším, jak se souhlásky vzájemně nelibě dřou a samohlásky k tomu zpívají jako černoši na výstavě. Pochybuji znovu a znovu o každíčkém slově, pochybnosti přicházejí dříve než slovo, ale kdepak! Vůbec slovo nevidím, vymýšlím si je!"⁴

Četné metafory zvuků, personifikace pochyb, neviditelnost slova a jeho vynalézání za pomoci metaforizace, to vše poukazuje na samotný proces vymýšlení slov, které připomíná Alenku v říši divů od Lewise Carrola: tato kniha je jen zdánlivě četbou pro děti, je založena na vysokém jazykovém uvědomění.

V debatě s Alenkou triumfuje Humpty Dumpty, postava z hádanky o vajíčku: „of course you don't – till I tell you. I meant 'there's a nice knock-down argument for you!'“ Alenka namítá, že 'glory' neznamená „nice knock-down argument“, načež Humpty-Dumpty odporuje:

„When I use a word,“ Humpty Dumpty said, in rather a scornful tone, „it means just what I choose it to mean – neither more nor less.“

„The question is,“ said Alice, „whether you can make words mean so many different things.“

„The question is“, said Humpty Dumpty, „which is to be master – that's all.“

Humpty Dumpty se pokouší jazyk ovládnout, vytvořit nová slova, ovšem zcela svévolně. Kafkovy pokusy mají větší závažnost. Svědčí o tom i pasáž v jednom dopise Mileně Jesenské, deset let poté, co Kafka ve svém deníkovém záznamu tematizuje potíže způsobené jazykem při zachycení svého nitra: „neustále se pokouším sdělit něco nesdělitelného, vysvětlit něco nevysvětlitelného, vyprávět o něčem, co mi vězí v kostech a co může být zažíváno právě jen takto“.⁴ Bohatými obrazy a metaforami tu Kafka formuluje tzv. druhý jazykový problém, který v moderně zneklidňuje básníky stejně jako literární vědce, totiž jazykové uchopení pocitu. Již v roce 1911 Kafka tvrdí, že usiluje o to „vypsat se z (mého) celkového úzkostlivého stavu, a právě tak jako tento stav přichází z hloubky nitra a vstupuje do hloubky papíru, nebo toto sepsat tak, že bych mohl to napsané úplně vtáhnout do sebe.“ Sotva kdo se identifikuje se psaním a tím i s jazykem tak jako Kafka: „Nemám žádný literární zájem“, přiznává Felicii Bauerové, „nýbrž

⁴ 15 XII 10

⁵ Dopis z listopadu 1920 – Kafka: Briefe an Milena. Hrsg. Von Jürgen Born u. Michael Müller. Erw. u. neu geordnete Ausg. Frankfurt am Main: S. Fischer 1983, S. 296.

sestávám z literatury“.⁵ Psaní u něj zatlačuje do pozadí všechno, píše o tom „že jeho chuť psát přímo řve“.⁶

Jazykové prolnutí psaní a chuti, pokus „vyprávět, co mi vězí v kostech a co lze zažít právě jen takto,“ neváže psaní na uvažování a logiku vysvětlování, nýbrž na pocit. A přesto má být při psaní sdělováno „něco nesdělitelného“ a vysvětlováno „něco nevysvětlitelného“. Je to ale balancování na ostří nože, na hranici jazyka. Již Johann Gottfried Herder konstatoval: „Pocit a slovo nejsou vůbec protivy: opravdový afekt je němý, prožene se nám vnitřně sevřen hrudí“.⁷ I Kafkův obraz jeho „chuti, která v něm řve“, obsahuje metaforu vnitřního, sevřeného zvuku, u Herdera ještě šum mimo jazyka, u Kafky již s vyjádřením afektu před jazykovou produkcí, spojeného s jazykem. U Herdera ztrácí němý afekt svou opravdovost, když už je převeden „jen“ do mluveného jazyka, u Kafky se **musí** navenek prodrat řvoucí **chuť k psaní, k písmu**. Jazyková nedostatečnost nitra Kafku po celý život existenčně trýznila. Zní skoro jako modernizovaný Herder, když v deníku opět metaforicky poznamenává: „Mezi skutečný cit a srovnávací popis je jako prkno vložen nesouvisející předpoklad“.⁸ Je to ovšem jen prvoplánově impuls jazykové kritiky: Günter Oesterle konstatoval vzhledem k Herderovým rozborům „nepřekonatelné oddělení nitra a vnějšku“.¹⁰

Avšak nikoli nemožnost jazykového výrazu je vlastním tématem, nýbrž to, že vlastní pocity nemohou být nikdy zprostředkovány bezprostředně, ale jen arbitrárními znaky (slovy) nebo tělesnými znaky, resp. cítící osoba si je takto může uvědomovat. Kafka to ale asi tak úplně neakceptuje:

„Nemyslím si, že člověku může někdy chybět síla, aby to, co chce říct nebo napsat, také skutečně vyjádřil. Zmínky o nedostatečnosti jazyka a srovnání omezenosti slov s nekonečností citů jsou naprosto chybné. Nekonečný cit bude ve slovech stejně nekonečný, jak byl v srdci. Co je jasné v nitru, bude nutně jasné i ve slovech. Proto nemusíme mít žádné obavy o jazyk, ale s ohledem na slova se musíme často obávat o sebe samé.“¹¹ Později to ale popírá: „Možná to není úplně pravda“.¹² Je to neustálé střídání kritiky metafor - „Metafory jsou jedna z mnoha věcí, kvůli kterým si při psaní zoufám.“¹³ - a pocitů obrovské rozkoše ze psaní.

Tak se stává zásadní otázkou vztah nitra a vnějšího světa. Pro Kafku musí existovat vyváženost pocitů a slov, a toho se dosahuje velmi těžko. V korespondenci s Felicií Bauerovou kritizuje na jednom místě přehnané výrazy, které se samou nadneseností stávají prázdnými slovy, a chybějící vyváženost nitra a vnějšího světa popisuje pomocí metafor takto: „(tato prázdná slova) připadají dívkám jako velké krysy přicházející z malých úst“. Podle Kafky nedochází ke správnému zobrazování.¹⁴

⁶ An Felice Bauer, 14. August 1913.

⁷ An Felice Bauer, 29./30. 12. 1912.

⁸ Herder: Von der Ode – Herder: Werke in zehn Bänden, Bd. 1, S. 57-99, zde S. 66.

⁹ Kafka Tagebücher 27. 12. 1911.

¹⁰ Günter Oesterle: Die Sprachwerdung des Gefühls und die Wendung zum Lakonischen. – In: Anne Fuchs (Hrsg.): Sentiment, Gefühle, Empfindungen. Zur Geschichte und Literatur des Affektiven von 1770 bis heute. Tagung zum 60. Geburtstag von Hugh Riley im Juli 2001. Würzburg: Königshausen und Neumann 2003, S. 45-58, zde S. 50.

¹¹ Brief an Felice, 18./19.2.1913, S. 305–306.

¹² Brief an Felice, 17./18.3.1913, S. 341.

¹³ Kafka: Tagebücher Bd. 1, S. 875, 6.12.1921.

¹⁴ An Felice Bauer 25. IV. 14 [vermutlich vom 26. April 1914], Briefe an Felice, S. 564.

Takový groteskní popis vidíme v komediích u postav, které si uvědomují své pocity a které pozorováním svého nitra působí směšně. Setkáváme se s tím v díle Johanna Nestroye "Das Mädl aus der Vorstadt" (Děvče z předměstí), kde hrdina Schnoferl vyjadřuje své pocity, když paní Von Erbsenstein podléhá jeho naléhání:

"SCHNOFERL v extázi. Ha, jak jste zničená, kolena! poklekni agente! takovou blaženost nemůže člověk vydržet vestoje! Vrhá se paní Von Erbsenstein k nohám a líbá ji ruku. Zde je patetický jazyk přijatelný, protože jsou použita pro patos nepřiměřená slova jako kolena a agent; že Kafkovo pojetí jazyka právem nedůvěřuje i takovým prázdným slovům ve vážných situacích, dokládá další příklad. Friedrich Hebbel, který si je jistý vyhlídkami na nesmrtelnost a pevně věří v sebe i v tradiční jazyk tragédií, nechává ve svém díle "Juditha" nadutce Holofernese, kterého Fontane nazval pout'ovým hasťošem, popisovat jeho a Judithina milostná vzplanutí takto: "Vítej, rozkoši, zrozená v plamenech nenávisti! Líbej mě, Judito! (...) Její rty se přisávají jako pijavice, přesto jsou chladné. Napij se vína, Judito. Ve víně je všechno, co nám chybí!" Fontane to komentuje následovně: "Tak jsme čtyři dlouhé hodiny svědky, jak milostný pár trápí sebe i ostatní, pár, který není ani moderní ani antický, nýbrž byl vytvořen pouze k tomu, aby ukázal světu, jak si Hebbel představuje lásku. Nedůvěra k velkým slovům vyjadřujícím pocity je nesena dvojím strachem: strachem z rétorické vyumělkovanosti a strachem z toho, že patos může působit komicky. Takový strach je základem i ve hře s topickým vyjádřením pocitů. Ve veselohře Eduarda von Bauernfeld "Bürgerlich und Romantisch" (Měšťácky a romanticky) z roku 1835 se objevuje dialog o čitelnosti, vyjadřování a rétorice pocitů:

BARON. Jste pokrytec.

KATHARINE. Pročpak?

BARON. Chcete působit bezcitně -Vaše teplé, vlhké oči prozrazují ovšem opak.

KATHARINE. Možná lžou. Mé uši oči neslyší.

BARON. Ale Vaše oči oslovují mé srdce.¹⁵

Omšelé obraty se stávají hodnověrnými, jestliže je užijeme ironicky. Tak doznají své pravé podoby a ztvárnění, jež ovšem nemůže skrýt jejich rétoričnost. Nietzsche, který se věnoval kritice jazyka, tuto problematiku shrnul ve svém deníku takto:

"To, že jazyk nám nebyl dán k vyjadřování citu, je patrné z toho, že všichni prostí lidé se stydí zabývat se hledáním slov pro svá vnitřní hnutí: tato jsou sdělována pouze konáním, a dokonce i zde se setkáváme s uzarděním, jestliže se nám zdá, že ten druhý odhalil jeho motivy."¹⁶

Nejvíce bezprostředně tak v oblasti citů působí vedle samotné řeči těla, mimiky a gestikulace – tušíme-li náznak patosu - především vysazení řeči a prostota výrazu, rhetorica contra rhetoricam: Tak například v Kleistově dramatu Amphytrion se Alkmene s velkou elokvencí zabývá svými city a citovými zmatky: -"Er stand, ich weiß nicht, vor mir, wie im Traum,/Und ein unsägliches Gefühl ergriff/Mich meines Glücks, wie ich es nie empfunden"-, avšak nejpůsobivější je její poslední mluvený vstup, jenž zároveň celé toto drama uzavírá: „Ach!“

¹⁵ Bauernfeld: Ausgewählte Werke in vier Bänden. Mit einer biographisch-kritischen Einleitung hrsg. von Emil Horner. Leipzig: Hesse & Becker 1905, Bd. 1, S. 348.

¹⁶ Nietzsche: Werke, Bd. 1, S. 778.

Sdělovat „něco nesdělitelného a vysvětlovat něco nevysvětlitelného“ patří odedávna k mýtu a k funkci literatury; napětí mezi nadšením pro jazyk a skepsí vůči němu musí přirozeně poznamenat i děkovný projev u příležitosti udělení čestného doktorátu na Univerzitě Karlově. Pokusím se Vám tedy říci, že se cítím nesmírně poctěn tím, že jsem své kolegy našel ve městě, které jsem se naučil mít rád jako žádné jiné, a to v zemi, kterou musí milovat nejen jako Němec, který uprchl se svou rodinou v roce 1953 z NDR, ale jako někdo, kdo zde našel přátele a kolegy, jakých je opravdu málo. Avšak bez svých kolínských přátel, které se starají o partnerství s Karlovou univerzitou, byl bych dnes šťastný jen z poloviny. Pokusím se, abych do budoucna ukázal, že jsem hoden takové mimořádné pocty.

Nejlépe snad lze vyjádřit to, co jsem pociťoval, když mě tato zpráva z Prahy zastihla, jedním citátem z Franze Kafky:

Gerne möchte ich das Glücksgefühl erklären, das ich von Zeit zu Zeit wie eben jetzt in mir habe. Es ist wirklich etwas moussierendes, das mich mit leichtem angenehmen Zucken ganz und gar erfüllt und das mir Fähigkeiten einredet von deren Nichtvorhandensein ich mich jeden Augenblick auch jetzt mit aller Sicherheit überzeugen kann.

Ale snad zakončím svůj projev nejlépe takto: Díky. Děkuji Vám.